

SENECA. MORIENDI VIRTUS

de

Elena-Tia SANDU

Vita, si moriendi virtus abest, servitus est. –
„Viața este o sclavie, dacă-ți lipsește virtutea de a muri.”
(Sen., Ep. 77, 15)

Nicio filosofie nu e completă dacă, învățându-te cum să trăiești, nu te însoțește, măcar implicit, și pe drumul din urmă.

Mors reprezintă în opera senecană, dar mai ales în scrisori, un laitmotiv, care, chiar și numai prin frecvență, ar îndreptăți supranumele de „carte a morții senecană”¹ dat corespondenței filozofului, sau unul mai în spiritul formulărilor autorului: *De mortis metu*: „Despre teama de moarte”². O simplă statistică, folosind programul de cercetare electronică oferit de biblioteca digitală IntraText³ ne oferă următoarele date preliminare, grăitoare în sine: în corespondența senecană, cuprinzând 124 de epistole, substantivul *mors*: „moarte” însumează peste 150 de ocurențe (72 de ocurențe la cazul nominativ, 39 la genitiv, 9 la dativ, 21 la ablativ, 115 la acuzativ); verbul *mori*: „a muri” se întâlnește de peste 100 de ori, din care, de 60 de ori la infinitiv, ca nume al acțiunii; familia lexicală este întregită de cele aproximativ 70 de forme nominale reprezentate de adjectivul *mortalis*, *mortus* /*mortuus* și de substantivul *mortalitas*.

Ce anume să fi prilejuit dese abordări ale acestui subiect? Cauzele sunt multiple și complexe: să ne amintim pentru început că, datorită

¹ Considerate momente cruciale ale ființării umane, nașterea și moartea au întemeiat rituri ale trecerii în toate culturile umanității. Noțiunea de „carte a morții”, în afară de faptul că trimite la consemnarea ulterioară în scris a unor informații ce țin de mentalitatea orală prin excelență, dată fiind vechimea lor, mai comportă și sensurile de scriitură fundamentală, cât și de „hartă”, dat fiind caracterul de în-drumar călăuzitor către lumea umbrelor. Formularea, improprie topic, de „cartea morții senecană” a fost folosită pentru a facilita conexiunea cu relativ recent apăruta, la noi, *Cartea morților tibetană* (sic!).

² Fiind una dintre temele mult dezbătute de stoici, era firesc ca Seneca să-i fi acordat atenție chiar într-o perioadă mai timpurie a vieții sale. Dialogul adresat prietenului său Paulinus, intitulat *De brevitae vitae* a fost datat ca aparținând anului 49 p. Chr. de către exegeți.

³ http://www.intratext.com/IXT/LAT0230/_FAD.HTM

viziunii sale sumbre asupra evenimentelor sociale, aproape contemporane, relatate, cel pe care l-am putea numi „conștiința istorică a imperiului”¹⁴, Tacitus, a fost considerat, de către unii exegeți, un autor pesimist prin structură. Ce e drept, din materialul brut folosit de Tacitus în opera sa s-ar putea scoate chiar și *O istorie veselă a Imperiului Roman*, dar numai pentru amatorii de umor macabru! Speranța în justiția reparatorie a posterității invocată autoconsolator de către Tacitus s-ar dovedi cu totul vană dacă n-am fi capabili să distingem între sacrificiul de sine, necesar oricărei întreprinderi valoroase, și sacrificarea altora, în scopuri deloc înălțătoare: pagină după pagină, ne întâmpină în opera lui Tacitus cele mai felurite exemplificări ale crimei ajunse la rang de politică de stat!

Politica imperială de anulare a libertății de exprimare, mergând până la eliminarea fizică a adversarilor reali, potențiali sau imaginari, reprezintă cauza de profunzime a afirmării plenare a stoicismului în această perioadă, ca formă de rezistență spirituală, având în vedere că stoicismul apăruse în Atena, cu mai bine de trei secole și jumătate în urmă, în condiții sociale asemănătoare, clasa aristocratică grecească fiind prinsă la mijloc în luptele pentru putere dintre urmașii lui Alexandru cel Mare. Filosofiele integriste, globaliste (școala socratică și aristotelică), care propuneau formule capabile să includă întreg sistemul social, nu se mai potriveau într-o Atenă fărâmițată și frământată de lupte intestinale. Stoicismul și epicureismul apar nu întâmplător în aceeași perioadă, în același loc, jucând rolul de Arcă a lui Noe, sisteme soteriologice individuale, care condiționează salvarea de capacitatea neofitului de a parcurge un traseu elevator, care îl va duce în final la achiziționarea pietrei filosofale: virtutea, în cazul stoicilor, plăcerea, la epicureici.

Dizgrațiat din nou, după o existență cu suișuri și coborâșuri spectaculoase, Seneca se pregătește sufletește pentru actul final, conștient de iminența acestuia. Fie că este vorba de moartea naturală, *mors*, fie că e vorba, fără să se recunoască, despre teama de *nex*: „moarte violentă”, filosofia stoică senecană abstrage conceptul de Moarte, ca eveniment inexorabil al ființării, căruia omul trebuie să-i facă față cu seninătate. Corespondența senecană, scrisă într-o adevărată anticameră a morții, constituie o maieutică etică. Adevărul este în noi. Trebuie să medităm continuu pentru a descoperi rosturile profunde ale vieții și ale morții. Viața și moartea sunt privite ca termeni ai aceleiași ecuații, nu însă opoziți, ci complementari, care se valorizează reciproc.

Vrând să demonstreze, atât discipolului, cât și sieși, că „nu doare”, corespondența apelează deopotrivă la exemplele cele mai evidente, cât și la sofistica cea mai subtilă, chiar la răsturnări șocante de perspectivă, încă din

prima scrisoare a corespondenței: *Quem mihi dabis qui aliquod pretium tempori ponat, qui diem aestimet, qui intellegat se cotidie mori? In hoc enim fallimur, quod mortem prospicimus: magna pars eius iam praeterit; quidquid aetatis retro est mors tenet. „Pe cine îmi vei da ca exemplu care să pună vreun preț pe timp, care să-și prețuiască ziua, care să priceapă că moare în fiecare zi? Căci în această privință ne înșelăm, anume că privim moartea ca și cum s-ar afla înaintea noastră, când, de fapt, mare parte din aceasta deja a trecut; tot ceea ce din viața noastră este înapoi se află în stăpânirea morții.” (Sen., *Ep. 1, 2*)*

Unul dintre motivele pentru care moartea nu ar trebui temută constă, după Seneca, în caracterul ei evanescent: moartea nu este o stare (*tecum esse*), ci o trecere instantanee: *Mors ad te venit: timenda erat si tecum esse posset: necesse est aut non perveniat aut transeat*. (Sen., *Ep. 4, 3*). Argumentul, de natură epicureică, este oferit și de Lucretius de-a lungul cărții a treia a *Poemului naturii*, carte dedicată aproape exclusiv combaterii acestei temeri de moarte. Argument care, din punct de vedere logic, este imbatabil, însă teama de moarte este atât de adânc încuibată în om, dincolo de resortul rațional, încât Seneca este nevoit să apeleze la tot soiul de exemplificări pentru a-și demonstra teza. Spre pildă, autorul folosește metafora vieții-șuvoi, în voia căruia te lași spre a fi dus, sau împotriva curentului căruia te zbați, un *topos* filozofic, cât și literar: *Hoc cotidie meditare, ut possis aequo animo vitam relinquere, quam multi sic complectuntur et tenent quomodo qui aqua torrente rapiuntur spinas et aspera. Plerique inter mortis metum et vitae tormenta miseri fluctuantur et vivere nolunt, mori nesciunt*. – „Meditează zilnic la acest lucru, încât să poți părăsi cu sufletul împăcat viața, de care mulți se cramponează ca și cei care, luați de șuvoi, se agață cu disperare chiar de colțuri sau spini. Cei mai mulți se zbat nefericiți între teama de moarte și chinurile vieții și nu vor să trăiască, nici nu știu să moară.” (Sen., *Ep. 4, 5*). Imaginea este vie, sugerând disperarea cramponării omului de viață, dictată de instinctul de conservare. Caracterul deplorabil al acestei zbateri este accentuat prin verbul *fluctuantur*, în contrast evident cu sintagma *aequo animo*, prin transformarea unei relații antitetice, *vivere – mori*, într-o relație de quasi-sinonimie (viața și moartea devin aidoma, datorită comportamentului inadecvat față de ambele), cât și prin dubla trimitere a adjectivului *miseri*: spre subiectul *plerique*, pe care îl determină, fapt demonstrat de acordul în gen, număr și caz; dar și spre predicatul *fluctuantur*, prin topică⁴.

⁴ Sintactic, *miseri* nu este însă nici atribut al substantivului-subiect, nici nu trebuie confundat cu complementul modal (*misere*) al verbului predicat; însăși dubla sa relație, cu subiectul și cu predicatul deopotrivă (forma nominală *miseri* se comportă ca un nume predicativ căruia i-ar lipsi copula verbală, denotând un fapt paralel cu acțiunea exprimată

Zbaterile vieții sunt însă, ne liniștește maestrul, ușor de contracarat, *omnem pro illa sollicitudinem deponendo* „toată grija (cea lumească de la sine) lepădându-o”. Corespondența apocrifă dintre Seneca și apostolul Pavel are ca motivație tocmai apropierea dintre spiritul creștinismului primelor veacuri și preceptele stoice, ambele reprezentând sisteme de gândire ce reclamau aplicarea practică a comandamentelor lor, dintre care cea mai importantă consta în îndemnul la îndurarea serenă a tuturor vicisitudinilor. Apropierile merg uneori până la formule aproape identice, cum se vede din exemplul de mai sus, unde am inserat între paranteze formularea din liturghia ortodoxă, fapt ce învederează, încă o dată, felul în care creștinismul a abstras din filosofia precreștină adevăruri pe care și le-a însușit⁵.

Îndemnul lepădării grijilor reprezintă în stoicism calea atingerii ataraxiei sau a apatiei (etimologic, cu *a-* privativ: „lipsă a suferinței”, din greacă), stare sugerată de sintagmele *aequo animo* și *vita secură*, de construcția *placidi expectare*, a trăi și a muri „cu suflet împăcat” ținând de condiția înțeleptului. Antropocentrist, stoicismul sfârșește odată cu ultima suflare a fiecăruia dintre adepții săi, moartea dând măsura vieții, în timp ce creștinismul, prin Iisus, promite mântuirea sufletului, viața pământească pregătind viața veșnică. Deși nu vorbește niciodată explicit despre propria sa situație, Seneca era conștient de iminența condamnării sale, fapt dovedit de insistența asupra subiectului morții în întreaga corespondență, scrisă în anii retragerii. El însuși potențat, avea să completeze șirul exemplurilor ilustrative din opera sa cu propria moarte.

Existența lui Seneca a fost zbuciumată, cu mari suișuri și pericole, și nu într-un totu superpozabilă preceptelor stoice. Încă din tinerețe, este silit să-și tempereze zelul și dorința de a se integra cu „trup și suflet” unor curente de gândire. Este nevoit să renunțe la vegetarianism, întrucât această opțiune nutriționistă era legată de cultele orientale împotriva cărora Tiberiu ia măsuri în anul 19 p. Chr. Acest motiv, adăugat problemelor de sănătate, îl determină să plece în Egipt (25 p. Chr.), în loc să-și continue cariera

prin verbul predicat: *miseri fluctuantur* = *miseri sunt et fluctuantur*), justifică încadrarea sa ca element predicativ suplimentar.

⁵ Iată un alt exemplu relevant: apoftegma creștină „Robește-mă, Doamne, spre a fi liber” (*Vezi 322 vorbe memorabile ale lui Petre Țuțea*, Humanitas, București, 1997) extrapolează aserțiunea epicureică „Dacă vrei să fii liber, fă-te robul filosofiei”, pe care o întâlnim citată în aceeași corespondență senecană: *Sed iam finis faciendus est et aliquid, ut institui, pro hac epistola dependendum. Id non de meo fiet: adhuc Epicurum compilamus, cuius hanc vocem hodierno die legi: 'philosophiae servias oportet, ut tibi contingat vera libertas'.* – Dar deja trebuie să isprăvesc și, precum am hotărât, trebuie să pun ceva și în această scrisoare. Însă nu va fi ceva ce-mi aparține: să culegem din Epicur această maximă pe care am citit-o chiar astăzi: se cuvine să slujești filosofiei ca să ajungi la adevărata libertate.” (Sen., *Ep.* 8, 7).

potrivită rangului și vârstei. Revenit în Italia, urmează *cursus honorum*, dar calitățile sale strălucite de orator atrag invidia teribilă a lui Caligula cu ocazia pledării unei cauze în senat; ceva mai târziu, la vârsta de 41 de ani, este exilat pentru opt ani în Corsica, la uneltirile Messalinei, soția împăratului Claudius. Readus la curtea imperială de către Agrippina (50 p. Chr.), în calitate de preceptor al lui Nero, Seneca va deveni, alături de Burrus, sfetnicul noului împărat, încercând să-l modeleze pe acesta în conformitate cu preceptele stoice. După un *fiasco* ideologic și pedagogic asumat de către magistrul mai târziu – Nero renunță fățiș la imaginea suveranului clement (61 p. Chr.), Seneca cere îngăduința să se retragă din viața politică, invocând vârsta înaintată. Conspirația condusă de Piso fiind descoperită (65 p. Chr.), deși nu se dovedește implicarea directă a filosofului, spre deosebire de a nepotului său, poetul Lucanus, care va fi acuzat și executat ca participant, Nero va trimite fostului său profesor și consilier ordinul de sinucidere, eveniment anticipat – corespondența cu Lucilius o dovedește – de către (acum) înțeleptul Seneca. Această existență spectaculoasă, pusă de unii exegeți, măcar în parte, pe seama sângelui său spaniol, trebuie mai degrabă atribuită vâltorii timpului în care a trăit. La o analiză mai profundă, am putea relaționa aceste fapte cu problematica alianței dintotdeauna vremelnice și sortite, cu rare excepții, eșecului, dintre politică și filozofie.

Relativizarea morții se face și prin relativizarea conceptelor de *dominus* și *servus*, printr-o perspectivă răsturnată, paradoxală, în stil senecan, întrucât moartea nu este doar o prerogativă a stăpânului: *Cogita posse et latronem et hostem admovere iugulo tuo gladium; ut potestas maior absit, nemo non servus habet in te vitae necisque arbitrium. Ita dico: quisquis vitam suam contempsit tuae dominus est.* – „Gândește-te că și un hoț și un dușman ar putea să-ți pună tăișul la gât: deși îi lipsește puterea, orice sclav are asupra ta drept de viață și de moarte. Îți zic răspicat: oricine își disprețuiește propria viață este stăpân pe a ta.” (Sen., *Ep.* 4, 8). Prerogativă prin excelență a lui *dominus*, dreptul de viață și de moarte (*ius vitae necisque*) se exercita asupra tuturor membrilor familiei, din care erau considerați ca făcând parte și sclavii. Nu trebuie luate în considerare doar situațiile extreme ale sclavilor ridicați împotriva stăpânilor. De altfel, măsurile punitive erau drastice în asemenea cazuri: întrucât sclavii familiei erau puși să răspundă în mod solidar pentru o asemenea faptă, s-a întâmplat ca un număr de până la câteva sute de sclavi să fie executați din cauză că unul dintre ei își ucisese stăpânul. Un pericol semnificativ pentru o persoană care își croiește o carieră politică sau administrativă, precum Seneca sau prietenul său, Lucilius, îl reprezentau nu atât sclavii – filozoful luase atitudine în opera sa față de situația sclavilor, clamând egalitatea lor cu stăpânii, în calitate de „semeni” – cât categoria libertizilor, foști sclavi

eliberați, care se bucurau în perioada imperială de o putere la curte nemaiîntâlnită până atunci. Libertății, îmbogățiți prin afaceri oneroase și denunțuri, se implicau și influențau adesea cursul evenimentelor, în funcție de propriile interese, în *domesticis insidiis*, complicatele intrigi și lupte pentru putere dintre facțiunile dizidente de la palat.

Și în ce privește te(a)ma morții, în corespondența adresată lui Lucilius se întâlnesc aceleași similitudini cu tezele epicureice, din nou, doar în aparență, frapante: tratând în cartea a III-a a *Poemului naturii* problematica legăturii dintre *animus* și *anima*, Lucretius abordează, în imagini penetrante, și frica de moarte, „căci numai ea otrăvește a omului viață întreagă, / toate-nnegrind cu a morții culoare și-oprindu-l să guste/vreo plăcere curată, cu totul lipsită de umbră.” (v. 36-38). Aceste similitudini atitudinale se bazează pe faptul că stoicismul și epicureismul, în starea lor genuină, au multe puncte în comun: teama de moarte, care se opune ataraxiei stoice, pe de o parte, și plăcerii epicureice, pe de altă parte, este înfierată de ambele școli, ca fiind o lamentabilă împotrivire la rostuitele legi ale firii: „Om de nimic, încetează cu plânsul și lasă bocirea, / te-ai veștejit doar storcând a vieții plăcere întreagă: / însă dorind ce lipsea și dând în ce-aveai cu piciorul, / viața încet ți-a scăpat ne-implinită, lipsită de farmec / și deodată-ai văzut în picioare la capul tău moartea, / fără-a putea să-i urmezi mulțumit și sătul întru totul. / Hai dă-le pe toate de-o parte ce nu mai sunt pentru vârsta-ți, / altora lasă-al tău loc, bucuros: e o lege ne-nfrântă.” (Lucretius, III, *De rerum natura*, v. 955-962). În schimb, soteriologia stoică, spre deosebire de cea creștină, nu are loc după moarte, ci în timpul vieții, ceea ce face ca moartea și viața să se valorizeze reciproc. Ca dat natural iminent sau ca accident, moartea inevitabilă trebuie să constituie un argument permanent în trăirea unei vieți de calitate, indiferent de durata ei. Ieșirea din viață trebuie privită cu aceeași egalitate a sufletului, cu împăcare serenă. Calea către o viață și o moarte bună, dreaptă, frumoasă este înțelepciunea, cea care îl ajută pe om să cunoască și să practice virtutea, aspirând către binele suprem.

Iată o mărturie impresionantă a eliberării.

Ego tibi videor inertiam suadere? In hoc me recondidi et fores clusi, ut prodesse pluribus possem. Nullus mihi per otium dies exit; partem noctium studiis vindico; non vaco somno sed succumbo, et oculos vigilia fatigatos cadentesque in opere detineo. Secessi non tantum ab hominibus sed a rebus, et in primis a meis rebus: posterorum negotium ago. Illis aliqua quae possint prodesse conscribo; salutare admonitiones, velut medicamentorum utilium compositiones, litteris mando, esse illas efficaces in meis ulceribus expertus, quae etiam si persanata non sunt, serpere desierunt. Rectum iter, quod sero cognovi et lassus errando, aliis monstro. Clamo: vitate quaecumque vulgo placent, quae casus attribuit; ad omne

fortuitum bonum suspiciosi pavidique subsistite: et fera et piscis spe aliqua oblectante decipitur. Munera ista fortunae putatis? Insidiae sunt.

„Ți se pare că te îndemn la trândăvie? Dar tocmai pentru asta m-am retras și mi-am zăvorât ușile, ca să pot fi de folos mai bine celor mulți. Nu am o zi de odihnă, iar o bună parte din nopțile mele o închin studiului; nu mă delas somnului, ci cad potopit; ochii osteniți și clipocind de veghere mi-i țin treji la lucru. M-am îndepărtat nu atât de oameni, cât de treburi, și în primul rând de la propriile treburi: slujesc viitorimii. Pentru cei ce vor veni notez unele lucruri ce ar putea fi de folos; aștern pe hârtie unele îndemnuri de bine, ca niște rețete de medicamente utile, pe al căror efect binefăcător l-am încercat pe propriile mele răni care, dacă nu s-au vindecat cu totul, măcar au încetat să se mai întindă. Arăt altora calea cea bună, pe care eu am aflat-o târziu, obosit de o lungă rătăcire, și strig: feriți-vă de tot ce e pe placul mulțimii, de cele scoase în cale de întâmplare; țineți-vă deoparte, neîncredători și temători, de orice dar al norocului: și fiarele și peștii sunt înșelați cu momeli amăgitoare. Le socotiți daruri ale soartei? Sunt capcane.” (*Ep.7*)

În fața unei astfel de confesiuni, n-ar fi doar de prisos să-i mai imputăm lui Seneca scăderile din timpul vieții, căci a anula valoarea de adevăr a scriiturii sale prin sancțiunea neconformității totale dintre fapte și spuse pare mai degrabă o jalnică justificare a propriilor neputințe, inclusiv a neputinței de a ne elibera de preconcepții. Cel care ne-a învățat, prin propriul exemplu, dacă nu cum să trăim, măcar faptul că se poate muri frumos⁶, nu ne silește să-i acceptăm adevărurile. Opera și viața sa demonstrează, celor ce vor să observe, că trăim și murim pe cont propriu. El, înțeleptul, doar ne îndeamnă să ne căutăm propriul drum, să ne trăim propria viață, să ne descoperim propriul adevăr.

Căci, cum spune magistrul: *Patet omnibus veritas. Nondum est occupata. Multum ex illa etiam futuris relictum est:* „Adevărul este deschis tuturor. Încă nu a fost luat în stăpânire cu totul. A mai rămas și viitorimii mult din el.” (*Sen., Ep. 33, 11*).

VALETE!

BIBLIOGRAFIE SELECTIVA

Burdușa, Elena-Tia, *Modalități retorice în corespondența senecană*, în vol. „Sesiunea de comunicări științifice a Catedrei de Limbi Clasice”, coord.

⁶ Așa cum o atestă Tacitus, în *Annales*, XV, 62-63, unde este descrisă, în termeni impresionanți, scena morții asistate a lui Seneca. Este lipsit de îndoială faptul că forța acestei descrieri a determinat crearea unor importante opere de arta plastică, printre care tabloul lui Peter Paul Rubens, 1615.

- prof. univ. dr. Dan Negrescu, lect. dr. Claudiu Arieșan, ed. I, Timișoara, 1999, p. 35-40.
- Burdușa, Elena-Tia, *Ucenicia lui Lucilius*, în AUT, XXXIX, 2001, p. 356-365.
- Burdușa, Elena-Tia *Conditio humana - primele atestări*, în AUT, XL, 2002, p. 173-185.
- Burdușa, Elena-Tia, *Seneca, Epistulae morales ad Lucilium. Scrisoarea I – a VI-a – curs practic: text latin, traducere, indicații gramaticale și comentarii*, Timișoara, TUT, 2002.
- Cizek, E., *Istoria literaturii latine. Imperiul. Partea I, cap. Societatea, cultura și literatura în sec. I e.n. (14–96)*, p. 5-32; cap. *Seneca*, p. 143-242, București, Tipografia Universității din București, 1975.
- Cizek, E., *Seneca*, București, Editura Albatros, 1972.
- Dragomirescu, Gh. N., *Mică enciclopedie a figurilor de stil*, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1975.
- Ernout, A., Meillet, A., *Dictionnaire étymologique de la langue latine. Histoire de mots, 4ème édition*, Paris, Librairie C. Klincksieck, 1959.
- Grimal, P., *Civilizația romană*, 2 vol., traducere, prefață și note de E. Cizek, București, Editura Minerva, 1973.
- Grimal, P., *Literatura latină*, traducere de Mariana și Liviu Franga, note suplimentare și cuvânt înainte de Liviu Franga, București, Editura Teora, 1997.
- Grimal, P., *Seneca sau conștiința Imperiului*, trad. de Barbu și Dan Slușanschi; cuvânt înainte, adnotări și indici de Dan Slușanschi, București, Editura Univers, 1992.
- Guțu, Gh., *Dicționar latin-român*, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1983.
- Guțu, Gh., *L. Annaeus Seneca. Viața, timpul și opera morală*, Casa Școalelor, 1944.
- Lewis C., Short C., *A Latin dictionary*, Oxford, The Clarendon Press, 1933.
- Pichon, R. *Histoire de la littérature latine, Livre III L'époque impériale*, cap. *Le causes de la décadence*, p. 432-450, subcap. *Sénèque*, p. 488-508, Paris, ed. a IX –a, 1924.
- Seneca, *Ad Lucilium Epistulae Morales*, ediție îngrijită de Otto Hense, Lipsiae in aedibus B.G. Teubneri, MCMXIV.
- Seneca, *Epistulae ad Lucilium*, ed. îngrijită de O. Hense, Teubner, Leipzig, 1914.
- Seneca, *Scrisori către Lucilius*, trad. de Gh. Guțu, studiu introductiv de Isac Davidsohn, București, Editura Științifică, 1967.
- Seneca, *Scrieri filozofice alese*, antologie, prefață și tabel cronologic de Eugen Cizek, București, Editura Minerva, 1981.
- Stere, Ernest, *Din istoria doctrinelor morale*, cap. *Stoicismul, Epicureismul*, Iași, Polirom, 1998, p. 97-125.
- Vlăduțescu, Gh., *Bușnița Minervei*, cap. II *Filosofia și cetatea*, p. 41-59, cap. III *Natura, reprezentarea naturii și filosofia*, p. 60-87, București, Editura Științifică, 1996.
- Vlăduțescu, Gh., *Etica lui Epicur*, București, Editura Științifică, 1972.

Vlăduțescu, Gh., *Filozofia în Roma antică*, cap. I, *Cicero, decuparea orizontului*, p. 9-67, cap. II, *Lucrețiu. O nouă reconstrucție a epicureismului*, p. 68-137, cap. III, *Stoicismul sau conștiința de sine a Romei*, p. 138-209, București, Editura Albatros, 1991.

Vlăduțescu, Gh., *Filosofia în Grecia veche*, cap. *Epicur*, p. 373-404; cap. *Stoicismul*, p. 404- 432, București, Editura Albatros, 1984.

SENECA. MORIENDI VIRTUS

(Abstract)

The article shows, although Seneca was blamed for not living according to the Stoic precepts he had reached, he at least knew how to die accordingly. This is proved by his work and by the ancient testimonies.